

sam se opeka. Nije reč o nekim socijalnim posledicama po mene, već o velikim nedoumicanjima i unutrašnjim borbama koje su ti sukobi u meni izazvali.

Šta uraditi, pitao sam se kako pomoći ljudima da prevaziđu svoju, tako da je nazovem, potrebu za svadom? I možda sam nešto dočekao. Jedna od važnih stvari je ta da s tim čovek mora da se navikne da živi. Da s vremenom na vreme revidira, ili bar pokuša da revidira, svoje stavove.

Pokušavam da kažem ljudima da kad uđe u klinič – ja to zovem klinič – s osobama iz svoje okoline, da treba da postave sebi izvesna pitanja i da shvate da kod druge osobe, pa ni njih samih, do sukoba ne dolazi zbog nekog pametnog ili logičnog postupka, nego zbog patologije koja truje život i onome ko je izaziva u onome koga goni. Čovek to čini nehotice, ubeden da je na pravom putu. Ima ljudi koji ulaze u klinič celog veka i ne mogu od toga da se odvoje i ne mogu da sagledaju sebe u svemu tome. Ima čak i univerzitetskih profesora koji do besvesti gone svoje konkurenete ili saradnike...

● Pokušali ste, kako kažete, da osmislite svoj život tako što ste ga zapisali. A oni koji nisu pisci?

– Postoji jedno spontano osmišljavanje života. Postoji neka vrsta života bez sumnje da li on ima neki smisao ili nema. To je, otrprilike, kao što deca žive, i kao što deo omladine često živi.

poreklo svete ane kod leonarda

vojin matić

Čovek slučajno nalazi samo ono što je dugo tražio.

Kad je pred rat izašlo Rankovo delo »Iznenadeni psiholog«, bio sam zadivljen sposobnošću piscu da sebe analizira. Redao je asocijacije kao u transu, a nije bilo pored njega nikog za koga bi bio vezan. Koga je zamisljao kao svog analitičara? Razgovarao je s njim kao što su španski mističari razgovarali sa svojim bogom, samo bez zanosa i vere u njegovo postojanje.

Zavidio sam mu. I sam sam u sebi osećao sklonost ka psihologiji poznavanja čoveka, i nisam se plašio, ali sam osećao da tako nikad neću moći da analiziram sebe. Ipak, nešto sam postigao.

Ubeden sam da bez poznavanja čoveka – sebe – nema kreativnog rada. To važi za sve vrste umetnosti, nauke, pa i za psihologiju. Ako čovek ne otkloni neke psihološke slepe mrlje u svom razmišljanju, njegov rad se svodi na prikupljanje podataka, pa postaje nesposoban da sagleda čoveka u njegovom istorijskom, kulturnom, socijalnom ili ekonomskom prostoru, prostoru koji nas interesuje; to mu smeta i u prirodnim naukama, kao što se lepo vidi i kod onih koji se bore protiv heliocentrične i Darvinove teorije. Meni je pomoglo bavljenje psihanalizom, mada je nesumnjivo da ima i takvih ljudi koji tu sposobnost poseduju spontano. Vremenom sam otkrio i svoju sposobnost da asociram u dugim vremenskim intervalima, kao što je to pokazao E. Kris.

Evo kako je sve to teklo... Frojdovo delo o Leonardovoj Svetoj Ani odusevilo me je u mladosti. Leonardo, koji je posle majčine smrti odrastao pored žene svog vanbračnog oca, na slici prikazuje Bogorodicu na krilu svoje majke Ane, s malim Hristom, i pri tom do te mere stapa dve žene da izgledaju skoro kao jedna. Frojd je do svog otkrića došao tumačenjem podataka dobijenih iz Leonardovih uspomena na detinjstvo. Nekoliko puta sam čitao taj rad i zadržao sam utisak da se iza Frojdove interpretacije krije još nešto.

Čovek, kad mu se nešto dopadne, uvek ima potrebu da o tome još nešto sazna. Godinama kasnije, kad sam čitao Krisov »Pristup umetnosti«, nekoliko njegovih rečenica kao da su razbudiše moje ljubostvito vezano za Frojdov rad. Opisujući svoje poglede na umetnost, on se osvrće i na rad o kojem govorimo: »Jedinstvo ovo troje (svete Ane, Bogorodice i Isusa) nije postignuto samo gestovima; oni, izgleda, kao da se pretpapaju jedno u drugo jer su naslikani u piramidalnoj konfiguraciji. Sličnim sredstvima Leonardo je stvorio nekoliko svojih slikarskih kompozicija od značajnog uticaja na razvoj umetnosti njegovog vremena«. I dalje: »Nemamo odgovora na pitanje zašto je pojedinačni sa istukstvima iz detinjstva i sa posebnim obrascem odbrane, koje je Frojd bio u stanju da rekonstruiše u Leonardovoj životnoj povesti, bio određen da postane veliki stvaralač.« Leonardo je tvorac uzora u umetnosti koji će nadahnjivati umetnike više stoljeća posle njega.

Postavljaju se dva pitanja, od kojih na jedno, kao što i Kris kaže, ne možemo da odgovorimo: zašto se Leonardo smatra velikim umetnikom? Samo stvaranje jedne nove forme u umetnosti ne opravdava tako visoku ocenu. Drugo pitanje je: zašto su toliki slikari nastavili tradiciju koju je on tom slikom stvorio? Na to pitanje, bar delimično, možemo da odgovorimo.

Čovek u svom životu vrlo dugo ima potrebu da se identifikuje s nekim uzorom koji svojim ponašanjem i radom rešava neke njegove psihičke probleme u svakodnevnom životu. Uzor je našao rešenje za određene probleme, a on pokušava da ih iskoristi – da bi se oslobodio ambivalencije, nesigurnosti, i omogućio sebi da energiju koja je bila vezana za te konflikte iskoristi za zadovoljavanje nekih svojih drugih potreba, i hvatanje ukošać s nekim drugim problemima, – što obično nazivamo sazrevanjem. Identifika-

Ja, međutim, nalazim da što je čovek stariji, bar ja, sve više se pita šta je uradio, da li je nešto uradio, i sve više mu je stalo da preživi svoju smrt.

Većina ljudi se tokom života bori za neki smisao, bori se da na neki način preživi, da stekne izvestan ugled, da se pamti. Bori se za nešto, nečim da se zakači za ovu zemlju da ne bi otisao onog trenutka kad ga sahrane. A to je... semešno.

Nekad je čovek verovao da će preživeti tako što će mu duša otici negde, biti u nekom raju, nekom paklu... A danas smo ubedeni da treba nešto učiniti da bi nas ljudi pamtili. Isprazno, i jedno i drugo. Zato je najlepše spontano živeti, nemati potrebu za postavljanjem pitanja.

● Ali, kad ih već...

– Da... kad čovek nema dovoljno životnih sokova u sebi da bezazleni i srećno živi, onda... valjda... pronalazi nekakav surrogat koji se sastoji u tome da se pita ima li smisla to što radi ili nema. Tako, ako hočete, čovek na taj način podziduje svoje osećanje sigurnosti, svoju ispraznu potrebu da ga pamte.

● A možda pri tom pomaže drugome da sagleda sebe, osmisli sopstveni život?

– Možda...

Razgovor vodila Jelena Stakić

cijom se čovek oslobođa izvesnog tereta, što doživjava kao olakšanje i što ga vodi većoj slobodi, širini, utoliko većoj ukoliko mu i ostali psihološki mehanizmi dozvoljavaju kreativnost na tom, novopronađenom, polju.

Ponudeni odgovori, naravno, ne moraju uvek da budu i zadovoljavajući, nego mogu imati privlačnost samo za mali krug ljudi, a i oni ga brzo napuštaju jer ne može u dovoljnoj meri da ih oslobođi more traženja. Ima uzora i velikih i malih... Leonardo je jedan od onih koji su otvorili vrata »obecane zemlje« čitavom nizu generacija, pokazao im nepoznato tlo na kojem je bilo izobilja mogućnosti za razna istraživanja. Pre njega mnogi su ga grčevito i uzaludno tražili. Leonardo razmešta figure po dijagonalni i unosi izvesnu dinamiku u ranoresansne statično simetrične raspodjelu masa na platnu.

Krisov prilog izučavanju porekla jednog stila u umetnosti daleko premaša njeno područje, i omogućava nam da sagledamo tvrdokornost s kojom se ljudi dugo pridržavaju nekih tradicionalnih pogleda. Na primer, poznato je da su strašila nastala na osnovu antropomorfizacije percepcija ptica, i malo je verovatno da ptice u njima vide ljudi koji se boje, kao što se to naivno prepostavlja, ali strašila su još uvek u upotrebi, i to širom sveta. Taj fenomen, fenomen pridržavanja nekih rešenja, predstavlja vrlo zanimljivo područje u izučavanju ponašanja čoveka. Mi u psihologiji govorimo o individualnom putu investicija nagonskih težnji tokom razvoja. Čovek tim svojim nagonskim investicijama pozlaćuje svoje prve objekte identifikacije, oca i majku, i druge uzore, a kasnije svi u najčešći bezuspšeno pokušava da ih srstvara prema njihovoj »realnoj« vrednosti. Na sličan način on investira i supstituti tih prvih objekata ljubavi: roditeljsku kuću, svoj kraj, svoj narod, običaje, način mišljenja, govor, lokalne uzore. Otud često potiče i motivacija za profesiju kojom ćemo se baviti. I kriterijume lepog, dobrog i pametnog nosimo iz tog doba kad smo štедro delili svoju ljubav i uvažavanje onima koji su nam pomagali da zadovoljimo svoje potrebe, jer smo sami za to bili nesposobni, kad smo se bojali da nas ne napuste. Ponešto od tih naših prvih nagonskih potreba ostaje vezano za te probitne objekte, njihove supstitute i načine njihovog zadovoljavanja naših potreba, dok nam uzor koji biramo pomažu da nešto od tih investicija i oslobođimo i upotrebimo za rešavanje aktuelnih, realnih problema u životu. Tako oslobođena energija može se i sublimirati. Tako nastaje kreativnost, protivrečnost između tradicije i novog... Tradicija predstavlja rezervoar nagonskih težnji koje nas motivišu da o njoj što više saznamo, ali na putu saznanja mi otkrivamo sve više novog. Tako nastalo jedinstvo između tradicije i novog određuje puteve kojima to može da se pronađe i usvoji.

Razmišljamći u tom pravcu, ipak sam osećao da tzv. uzorna kreacija ne može biti sve. Osećao sam da se iza toga krije još nešto, ono što su mnogi pokušali da opišu kao neuvhvatljivo, nešto što zrači kroz prikazano, što govori direktno, od srca srcu; nesvesno psihanalize, arhetipsko individualne psihologije Junga, mitsko, kako se sve češće zove u umetničkoj teoriji i kritici. To unutrašnje zadovoljstvo nekim predloženim rešenjima mora da je vezano za mnoge probleme s kojima se čovek sreće u životu i s kojima umire. Oni za koje smatra da je pronašao neko rešenje, makar i delimično, urežu mu se duboko u sećanje, i ima utisak da je rešenja za njih celog života naročito tražio.

Kad sam, desetak godina posle čitanja Krisa, došao do Melartove knjige o maloazijskim iskopinama u Čatal Hujuku, ponovo je nešto u meni zazvonilo – kad sam našao na opis jedne dvojne boginje, od belog mramora, na nivou VI. To je ženska figura s dve glave i naznačene četiri ruke, s trupom koji se spaja u predelu pojasa, a autor sam kaže da se, verovatno, radi o dvojnoj boginji kasnije grčke mitologije, Demetre i Kore, koja je nadena u Miken. Vremenski razmak iznosi više hiljada godina. Da se radi o boginjama žita i žetve vidi se po tome što je dvojna boginja jedan od glavnih stubova neolita i zemljoradnje, i to rane – ženske motičke zemljoradnje. To potvrđuje i mit o Demetri u Grčkoj. Ona je naučila zemljoradnji Triptolemu, a Triptolem vozi zmajevska kola, odnosno kola u koja su upregnute svete životinje, što predstavlja i način na koji su se izvodile žrtvene igre. Od tih kola postao je plug, karakterističan za mušku zemljoradnju, koja zamjenjuje motičku. U kole se, do današnjeg dana, kada treba da predstavlja neka simbolična zbijanja ili alegoriju, uprežu razne totem i svete životinje, od lavova i zmija do volova i konja, pri čemu se na njima, po pravilu, vozi neki bog ili boginja, kralj ili kraljica, neka simbolična ličnost koja predstavlja bogatstvo, izbojice i drugo. U psihologiji govorimo o simbolima, prema klasičnoj psihanalizi, ili arhetipovima, kako ih je nazvao Junag, ili fantazmima, prema Melani Klajn.

Nekoliko hiljada godina razmaka između Čatal Hujuka i Miken, u kojoj je, prema Melartu, nađena slična dvojna boginja, mogu da predstavljaju razlog sumnje u srodnost između jedne i druge dvojne boginje. Ipak, kad čovek pomisli na zemljoradničku simboliku naših i mnogih drugih božiljnih

običaja – sa česnicom, žitom i slamom – položenikom – koje od Demetri-nog kulta deli isto toliko godina, neodlučnost postaje manja. O eventualnim nesvesnim podudarnostima biće reči kasnije.

U mojim razmišljanjima, međutim, nedostajao je glavni beočug. Dvojna boginja je postojala, ali nije bilo deteta, a to je sva moja razmišljanja guralo u vodu. U suštini, ključ problema sam već držao u ruci, samo za to nisam znao. Naime, Melart je već govorio o nalazu Demetre i Kore u Miken, ali nije naznačio da se radi o figurama od slonove kosti nađenoj u hramu severno od Miken. Tako sam imao utisak da je govorio o mitu sa sličnim božanstvima. Rešavao sam se da o svemu ovome pišem, ali nisam mogao da nadem »krunkog svedoka«. Postoje situacije kad čovek postigne toliki nivo ubedenosti u to što radi da veruje da će neko drugi potvrditi njegovog hipotezu nekim novim otkrićem. Stvar postaje sve uzbudljivija i vremenom se svaka pojedinost postavlja na svoje mesto, kao u kakvom kriminalističkom romanu. Ključ sam, međutim, našao sam, a otkrio ga je još Evans pri iskopavanju Miken. Ostalo mi je samo da interpretiram jedan nalaz koji je u arheologiji već odavno imao svoje mesto, ali zato nije procenjen u funkciji ljudske kreativnosti.

Govorim o jednoj kompoziciji, očigledno sakralne prirode, izrezbarenoj od slonovače, i jednom svetištu koje pokazuju dve zagrljene žene i malog dečaka pred njima. Žene imaju obnažene grudi, jedna izgleda starija, a obučene su – kao sveštenice ili boginje na figurama, skulpturama i pečatima sa Krita – u neke specijalne duge sukњe. Navedene sveštenice nalaze se često između životinja propetih na zadnje noge, što sam ranije opisao kao obredni ples pred žrtvu. One ih hrane i neguju, a često i doje, zbog čega su i prikazane obnaženih grudi, kao i čuvena kritska sveštenica sa zmajima. Ostale žene na kritskim slikama drugačije su obučene i nemaju otkrivene grudi. Nilson je pisao o tome da su neke sveštenice u Grčkoj u svojim hramovima hranile slike zmije i da su pri tom morale da se svuku do gola. Ti postupci vezani za odelo i skidanje, po svoj prilici, predstavljaju zastarele običaje kojima se sve religije rado služe, pa se prenose i na narodne običaje. Tako česnica nije smela da se seče, nego se lomi, a za mnoge obrede nije smeо da se upotrebljava gvozdjeni nož. Gole dojke, u vreme kad su se one pokrivali u svakodnevnom životu, vraćaju nas na uspomene Leonarda da Vinčija, pokazuju nam da se i tu radilo o tzv. oralno-erotskim fantazmima, kao i u odnosima majka-odojče ili majka-sveštenica i othranjena sveta životinja. Tome u prilog govor i jedna ikona iz XII veka pre naše ere iz Ugarita, u Maloj Aziji, na kojoj je naslikana gotovo identična žena s golim dojkama i suknjom kritsko-mikenskih sveštenica, koja u rukama drži dve repe, a dve koze, levo i desno od nje, propele su se na zadnje noge da bi ih pojele. Poznato je da se dresura životinja, do današnjeg dana, izvodi nagradjivanjem omiljenom hranom.

Dve propete životinje, s jedne i druge strane sveštenice, predstavljaju prizor koji se može uporediti s onim mehanizmom nastalim pri stvaranju uzora stila, koji je opisao Kris. Englezzi ga zovu *heraldic pattern*, a ja sam to preveo kao »muстра«, ili možda bolje »grba uzora«. U istočnom Mediteranu i u Bliskom istoku takve simetrične ikone s raznim životnjama, realnim i fantastičnim, i s ljudskom figurom u sredini, vidimo od davina. Imu obilje takvih uzoraka koji se, namerno ili nesvesno, prenose kroz stoleća, sve do današnjih dana: bukranijum, konjska ili ovnjuška lobanja s vencem ili bez njega, boginja koja doji, Demetra, kurotrofos, Hathor, Horova majka i Bogorodica koja oplačuje sina, Mater dolorosa.

Karakteristično je da su ljudi, a naročito sveštenici i umetnici, oduvek imali utisak da se u tim uzorcima krije neka neobična moć, koja podstiče poštovanje na smernost, priznanje greha, odluku da se poprave; na inspiraciju ili divljenje zbog lepote, te se mnogi umetnici osećaju pozvanim da se na njima iskašu, dajući im sve noviji smisao i pojačavajući veličanstven utisak koji ostavljuju. A radi se o istim onim nagonskim investicijama objekata ljubav iz detinjstva, o kojima smo već govorili. Bilo da je u pitanju iskazivanje vere, ili divljenje prema nekom razdoblju istoriji. Ti uzroci u sebi zista nose nešto od svega gore navedenog, za određene ljudi, i pod uticajem kulture u kojoj su sadržani. Alhemičari, srednjovekovni i savremeni magi i mističari u njima su otkrivali stalno nove i nove tajne, značenja i smisao, koje su na taj način i saopštavali onima koji taj jezik razumeju.

Nesumnjivo je da navedeni uzroci stvarno izazivaju inspiraciju arhitekata, koji prikazuju uzorak grba sa konjima ili lavovima i bikovima, i to pred reprezentativnim zgradama; ili slikara i vajara, koji prikazuju blagostanje u kolima koja vuku lavovi ili leopardi; pesnika i muzičara, koji, nadahnuti, prikazuju Dionisa i Persefonu.

Danas smo već navikli da govorimo o arhetipovima prema Jungu ili o simbolima nesvesnog. U oba slučaja, naravno, radi se o nesvesnoj kreaciji; i upornosti s kojom se određeni uzorak pojavljuje kroz vekove. Oba autora veruju da su u pitanju nekad doživljene i nasledene slike nesvesnog. Pošto smo opisali kako se uzorci usvajaju putem identifikacije u detinjstvu, ostalo nam je još da se pozabavimo time kako se oni nesvesno rekreiraju, što je danas već očigledno kao pojava, ali ne i sam mehanizam. Hipoteza o nasleđivanju i skustavu od predaka našla je na suviše oštru kritiku.

Pokušaćemo da se koristimo primerom naše gospe, dvojne boginje. Majka i kćerka, Demetra i Kora, u mitovima su vezane naročitom ljubavlju i zavisnošću. Dvojna boginja je s jedne strane boginja žita i žetve, kao jedan od likova Velike majke, često smatrane jedinom boginjom neolita u Evropi, istočnom Mediteranu, prednjoj i srednjoj Aziji; u to vreme postojala je neka vrsta monoteizma. Sem boginje žita, u tim predelima se pojavljuju, na figurama, slikama i pečatima, i tzv. gospodarice zveri, koje su bile vezane za stičarstvo, ponekad za određenu životinju, a ponekad za više njih, što govor o početku udruživanja u gentilne zajednice. Očigledno, bilo je to vreme svesnog razlikovanja polova i identifikacije žene kao bića koje daje život, i to ne samo svojoj deci, nego i životnjama i bilju. Često srećemo slike boginja koje se poradaju i na svet donose čas dete, čas jelena ili bika. Od uzoraka boginja koje radaju, one se vremenom pretvaraju u simbole plodnosti, rog izobilja.

Tada je već na delu onaj mehanizam odbrane koji iz svesti eliminise sve ono što društvo smatra za nedolično, a verska tajna postaje dostupna samo posvećenima. I pored toga, Velika majka i dalje predstavlja simbol plodnosti i nosi rog izobilja, što se prvi put pojavilo još u slikarstvu neolita.

Demetra i Kora toliko su bliske da čovek često nije u stanju da ih razlikuje. Mnogo toga desilo se u životu i majci i kćerki, pa čak i Dionisu. Sve tri figure imaju svoje božanske, zemaljske i hitne oblike, pa se u različitim sredinama zovu drugačije, i imaju drugačije karaktere, što potiče od raznih kulturnih uticaja i verovanja. Podzemna Demetra zove se Persefona i od olimpijske boginje razlikuje se i po ponašanju: dok je olimpijska puna ljubavi za ljude i slična Bogorodici hrišćanskoj, više nego ijedna druga boginja helenске mitologije, podzemna je »ona što besni«, boginja mrtvih. Njena kćerka (ili ona) rada naslednika Zevsove vladavine na svetu, najmlađeg boga. I Kora, njenja kćerka, kad je otme Had, bog podzemnog sveta, zove se Persefona. Najzad, Kora ima dosta sličnosti i s Dionisom. Njena otmica odigrava se tako što se zemlja pod njom pravala dok je igrala na jednoj cvjetnoj poljani, kao i Dionis, koga u sličnom položaju rastrži i gutaju Titani. Oboje se igraju lptom, kockom, vunom i čegrtaljkom, koji se nose u povorci u vreme proslave Eleusinskih misterija, posvećenih Demetri i Kori. Dok se u cisti u toku Eleusinskih misterija nosi Demetrin polni organ, a možda i njena utroba, dotle se u sličnoj cisti u toku Dionisovih misterija nosi njegov falus. Sve to govori u prilog neobično jake narcističke povezanosti ovog trojstva helenских bogova, poput onoga između majke i deteta u prvim mesecima života.

Sve što smo pisali o ovom božanskom trojstvu nesumnjivo govori u prilog pretpostavci o vremenu prelaska iz materijarhata u patrijarhat, shodno prvobitnoj Frojdovoj ideji o tome da je prvo nastalo žensko božanstvo, pa bog sin, pa naposletku otac. U istočnom Sredozemlju taj put išao je, izgleda, najčešće preko sine Velike majke, koga vidimo kao zamenika na ikonama i drugim predmetima, i koji izvodi žrtveni ples s određenim životnjima. Ples izvode u ženskom odelu. Za ovaj prelaz karakteristično je i obranstvo ili obvezivanje, za koje se smatra da predstavlja kompromis sa obranstvom u pogledu muškosti. B. Betelhaim ističe da su od obreda materinskih božanstava možda najpoznatiji Kibelini obredi. O njima kaže da se: »... na dan 24. marta, na vrhuncu zanosa *deis sanguinis*, svaki od galija (Kibelinskih sveštenika) dobrovoljno kastrira odsecanjem celokupnih genitilia posvećenim kamenim nožem...« (»Simbolične rane«, Kultura, Beograd, 1979). On dalje kaže: »Čak se i u staro doba pretpostavljalo da je odredba da se u samosakačenju koristi samo kameni sprave svedočila o velikoj drevnosti ove prakse.« O tome da li su se i paredrosi na Heladi i Kritu kastrirali, ne znamo. Možda je Kibela, gospodarica lavova, tražila takvu žrtvu, a Demetre, majka žita, nije. Uspomene na kastraciju Hronosa i Ozirisa sačuvane su nam u heleniskim i egipatskim predanjima. Da li je kastriran i onaj sveštenik ili njegov naslednik u popularnim igrama s bikom, u maloazijskom neolitu, ili onaj na fresci što hvata bika za rogove i preskače ga u salto mortal – ne znamo, mada sumnjamo u takvu mogućnost, pošto se on ne predaje pasivno, kao što je slučaj s Kibelinskim sveštenicima, nego se hvata ukotšac s Dionisovom svetom životinjom. Na jednom drugom pečatu s Krita vidimo čoveka iza bika kome se vidi samo zadnji deo testisa, što nam ukazuje da su se na Kritu počeli baviti kastracijom bikova zbog projekcije kastracionog straha od zarnene objekata.

Dve žene na plastici od slonovače, nađene na Kritu, spremne ili bolje reči namenjene za dojenje budućeg spasioča sveta, predstavljaju spoj dobre i zle majke, parcijalnih objekata iz prvih nekoliko meseci života deteta; zla majka komada, truje ili traži žrtvu, dok dobra doji mlekom. To važi i za projekcije vezane za goveče, koje ima agresivne rogovе, simbole falusa, i vime puno ljubavi. Kada se reše dileme i ambivalencije, zadovoljen je i fantazam ili arhetip. On pomaže sveštenicima u unapređenju kulta, mladim ljudima u emocionalnom razvoju, umetnicima pri tražanju za mnogim načinima umetničkog izraza i pri rešavanju tehničkih problema.

Betelhaim tvrdi da pubertetski obredi nisu samo nametnuti, prvo od strane ženskih a zatim muških božanstava, nego da u čoveku postoji i potreba za emocionalnim napredovanjem. Ne samo da izjave dečaka da žele da se izlože raznim krvavim pubertetskim obredima govore u prilog postojanja takvih spontanih želja, pošto one mogu biti izazvane i strahom od kazne i slučaju odbijanja da se ispunii zahtev nadzemaljskog bića, nego se u njihovoj psihi stvaraju i fantazmi o mogućim načinima njihovog zadovoljenja, polazeći od onih rešenja koja im je nametnula kultura, i koje su sveštenici prvi identifikovali, pri tom ih pripisujući božjim otkrivenjima i modifikujući obrede na taj način da se ispunie tražena zadovoljenja. S jedne strane, nadeđeno rešenje zadovoljenja potrebe, a s druge, identifikacijom sa već nađenim rešenjem u široj zajednici, doživljaj da je to ono što je traženo – čine da uzorci prežive ponekad i hiljadne godine.

Ono što fantazam pretvara u uzorak predstavlja ljudsko zaprepašćenje kad ga vide ispunjenog pred sobom. Mislimo na dojenje zveri koje ispunjava oralno-agresivne potrebe, igru s propetim zverima koje slušaju svoju dadilju, radnje neke divlje životinje koje podstiče sveštenica, i na mnoge druge pojave koje se prenose pretežno identifikacijom, kao na primer žrtvanje bikova i zakivanje njihovih glava. Nesvesna doterivanja i veštine umetnosti sve više dopunjuju uzorke. Orgijastička stanja, u kojima se učesnici obreda često nalaze, olakšavaju izazivanje čuđenja kojem učesnici i teže, pošto ih rasteretečuje napetost izazvane konfliktima, koji u pregenitalnim fazama razvoja mogu da se reše samo putem projekcije – introjekcije, naročito u kolektivu koji je utonuo u masovni narcizam.

Na svojoj slici Leonardo ne samo da je rešio jedan svoj lični problem, jer on je sin dveju majki, nego je postao i uzor za mnoge naredne generacije slikara, otkrivši im fantazam koji svi nose u sebi, što i jeste odlika svakog umetnika koji pridobija veliki broj ljudi – stvorio je novi stil i izvor inspiracija. Ceo proces trajao je više od četrdeset godina. Žao mi je što nisam u stanju da nekom opštem sreću koju čovek oseća kad počnu da se otkrivaju neslućene veze. Koliko bih bio siromašniji da mi nije bilo suđeno da odgojetnetrem smisao do kraja. A možda postoji i dalje?